

BABƏK KƏRİMOV

AMEA, A.A.Bakıxanov adına

Tarix İnstitutu

e-mail: TarixVeOnunProblemleri@gmail.com

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ İRƏVAN ŞƏHƏRİ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI VƏ İNCƏSƏNƏTİ MƏRKƏZLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ

Açar sözləri: İrəvan şəhəri, ədəbi mühit, Azərbaycan, mədəniyyət, incəsənət, teatr.

Ключевые слова: Иреван, литературной жизни, Азербайджан, культуры, искусства, театр.

Key words: Irevan city, the literary life, Azerbaijan, the culture, the art, theatre,

XX əsrin əvvəllərində bütün Rusiya imperiyası ərazisində baş verən sosial-iqtisadi yüksəliş digər sahələrlə yanaşı, İrəvan ədəbi mühitində də bir canlanma yaratmışdı. Qeyd etmək lazımdır ki, konkret olaraq XX əsrin əvvəllərində İrəvan ədəbi mühitindən danışırıqsa, onu da deməliyik ki, bu mühitin indiyə qədər araşdırılmaması, yaxud fundamental araşdırılmaması fakt olaraq qalır. Ümumiyyətlə, Azərbaycan ədəbiyyatından, tarixindən, mədəniyyətindən, iqtisadiyyatından söhbət gedərkən həmişə əzəli torpaqlarımız diqqətdən yayınmış, nəticədə natamam tədqiqatlar aparılmışdır. Halbuki Azərbaycan ədəbiyyatını, tarixini, mədəniyyətini natamam öyrənməklə xalqın bütöv ədəbiyyatını, tarixini, mədəniyyətini kölgədə qoymuş oluruq. Nəticədə isə xalqa, millətə aid bütöv ədəbiyyat, tarix, dil, mədəniyyət yazılmamış qalır. Odur ki, Azərbaycan xalqı ilə bağlı olan bütün məsələlər əzəli torpaqlarımız da nəzərə alınmaqla öyrənməlidir.

Məlumdur ki, tarix boyu İrəvanda, o cümlədən Qərbi Azərbaycanda azərbaycanlılara məxsus olan maddi-mənəvi mədəniyyət abidələri darmadağın edilmiş, folklor nümunələri-musiqi, şeir, mahnılar və digərləri bir sistem halına salınaraq çap olunmamışdır. Bu mənada İrəvan ədəbi mühiti ilə bağlı araşdırma olduqca böyük çətinliklər sayəsində ərsəyə gəlmişdir.

Amma bütün bunlara baxmayaraq, XX əsrin əvvəllərində İrəvanda Azərbaycan ədəbi həyatı mübarizələr içərisində inkişaf edirdi. F.Köçərli on il İrəvan Müəllimlər Seminariyasında çalışmış, 1895-ci ildə Qori Müəllimlər Seminariyasına şəriət və türk dili müəllimi vəzifəsinə dəyişdirilmişdir. Görkəmli alim İrəvan gimnaziyasında dərs deyərək "Azərbaycan ədəbiyyatı" adlı əsəri üçün materiallar toplamış, ədəbi-bədii sözün görkəmli xadimləri arasında İrəvanda yaşayıb-yaratmış Məşədi İsmayıl Hacı Kazımzadə, Hacı Seyid Rza Əmirzadə, Mirzə Əlixan kimi sənətkarların yaradıcılığına toxunmuşdur. Bu şairlərin əsərlərindən verdiyi nümunələr əsasında F.Köçərli sübut edir ki, İrəvan şairləri əruz vəznində Azərbaycan türkcəsində gözəl şeirlər yazmışlar. Haşım bəy Vəzirov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Eynəli bəy Sultanov və C.Məmmədquluzadə 1917-ci il oktyabr çevrilişindən əvvəl İrəvanda işləmiş, öz ədəbi fəaliyyətlərini burada da davam etdirmişlər. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, C.Məmmədquluzadə "Çay dəstgahı" adlı əsərini İrəvanda işləyərkən yazmışdır [1, 122]. F.Köçərlinin "Müxtəsər tərcümeyi-halı"-nı yazan F.Ağazadə Firudin geniş hafizəyə və biliyə malik olduğunu yüksək qiymətləndirərək yazırdı: "Firudin bəyin nəinki farscanı, bəlkə türkcəni böylə kəmalınca öyrənə bildiyini qeyd etmək lazımdır... Rus yazıları ilə türkcə müqayisə edilsə, məramının rusca ifadəsi türkcədən daha səlis, daha mətin olduğu görülə bilər. Bu cəhəti özü dəxi duyduğu üçün daim türk ədəbiyyatı ilə məşğul olmuş və nəticədə əsrinin ədibləri tərəfindən müqtədir yazıçılar kimi təhsinlər görmüşdür...Qori

Müəllimlər Seminariyasında şəriət və türk dili müəllimi işləyən Köçərli Qafqaziyaya dağılmış gənc müəllimlər tərəfindən dərin hörmətlərə məzhər olmuşdur[2, 7-8].

XX əsrin əvvəllərində İrəvan incəsənətinin yüksəlişi teatr tamaşaları ilə də diqqəti cəlb edirdi. Aparılan tədqiqatlardan məlum olur ki, o, 1878-ci ildə İrəvan şəhərində anadan olmuş görkəmli sənətsünas alim Yunis Nuri bu sahədə öz əvəzedilməz xidmətləri ilə seçilmişdir. İrəvan Azərbaycan teatrında qadın rolunun ilk ifaçısı da məhz Yunis Nuri olmuşdur. Yunis Nuri M.F.Axundovun "Müsyö Jordan və Dərviş Məstəli şah" əsərində Şəhrəbanu xanım rolunu o qədər gözəl və sənətkarlıqla yaratmışdı ki, tamaşaçılar qadın rolunu oynayanın kişi olduğunu belə müəyyən edə bilməmişdilər [1, 187]. Digər tədqiqatlardan məlum olur ki, Yunis Nuri Hüseyn Ərəblinski kimi sənətkarlarla bir səhnədə çıxış etmiş, 1903-cü ildə Mirzə Cabbar Məhəmmədzadə, Mustafa Rəcəbov, Asif bəy Şəfibəyov, Həsən Əliyev kimi açıq fikirli ziyalıların köməkliliyi ilə mütəşəkkil həvəskarlar dəstəsi yaradaraq, teatrın yeni bir inkişaf mərhələsinə qədəm qoymasına yol açmışdır. Onun bilavasitə iştirakı və rəhbərliyi ilə Vasaq Mədətovun "Qırt-qırt", "Tamahkarlıq düşmən qazanar", "Gözə görünməyən şal", M.F.Axundovun "Müsyö Jordan və Dərviş Məstəli şah" əsərləri tamaşaya qoyulmuşdur [2, 56].

Görkəmli Azərbaycan ədibi Cəlil Məmmədquluzadə 1901-1903-cü illərdə İrəvanda yaşadığı dövrdə teatr həvəskarları ilə dostluq etmiş, tamaşaların təşkilində fəal surətdə yardım etmişdir.

1903-cü ildə İrəvandakı Azərbaycan teatr truppası o dövrdə çox dəbdə olan "Qırt-qırt" vodevilini yenidən tamaşaya qoyur. Tamaşa Pənah xan Makinskinin malikanəsində göstərilir. Yunis Nuri tamaşanın güclü təsirə malik olması üçün bütün bacarığını səfərbər etmişdi. Tamaşanın əks-sədası Pənah xan Makinskinin saray divarlarını aşaraq bütün şəhərə yayılır. Çoxları, tamaşanın ikinci dəfə oynanılmasına icazə verilməsi üçün xanın yanına xahişə gəlirlər. "Qırt-qırt" ikinci dəfə Pənah xanın geniş həyətinə oynanılır. Çox böyük müvəffəqiyyət qazanmış bu tamaşada Yunis Nuri azərbaycanlı balalarına heç bir şey öyrədə bilməyən küt və əzəzil molla rolunu inandırıcı şəkildə oynamışdı[3, 29; 4, I c., 328-329].

1905-1906-cı illərin qanlı hadisələri mədəniyyətin digər sahələri kimi, İrəvan Azərbaycan teatrına da ciddi təsir göstərmişdir. Ermənilərin 1905-ci ildə törətdikləri vəhşiliklər İrəvanda Azərbaycan mədəni həyatına ağır zərbə vursa da, teatrın fədakar kollektivi bu sənət ocağının inkişafına təkən verməklə yanaşı, tamaşaların bədii səviyyəsini yüksəltməyə çalışırdılar.

Görkəmli publisist, teatrşünas və salnaməçi Qulam Məmmədlinin iki hissədən ibarət tərtib etdiyi "Azərbaycan teatrının salnaməsi" kitablarında İrəvan teatrının fəaliyyəti barədə olduqca qiymətli faktlar toplanmışdır. Həmin məlumatlardan aydın olur ki, 1905-ci il avqustun 5-də İrəvanın yerli müsəlman cavanları şəhərdə ermənilərin törətdikləri qırğınlardan zərər görən soydaşlarına yardım etmək üçün tamaşa göstərmiş, əldə edilən 400 manatadək pulu onlara yardım kimi paylamışdılar[5, 111-113].

1906-cı ilin avqustunda qiraətxana təşkil etmək məqsədilə Pənah xan Makinskinin mülkündə teatr tamaşası göstərilmiş, bu məqsədlə 426 manat pul yığılmışdı. Təkcə avqust ayında Pənah xan Makinskinin mülkündə M.F.Axundovun "Müsyö Jordan", Rüstəm xanın "Əqdi biməhəbbət", R.Əfəndizadənin "Qan ocağı", V.Mədətovun "Qırt-qırt" tamaşaları yerli həvəskarlar tərəfindən oynanılmışdı[5, 127-129].

1907-ci il avqustun 24-də İrəvanda rus-müsəlman məktəbinin həyətinə məktəbin kasıb tələbələrinə yardım məqsədilə bir teatr tamaşası göstərilmiş və 277 manat pul yığılmışdı. Eyni

məqsədlə həmin məktəbdə 1908-ci il iyulun 17-də “Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük” və “Ev tərbiyəsinin bir şəkli” tamaşaları göstərilərək 75 manat pul hasil edilmişdi[5, 145-164].

1909-cu ilin mayında Hüseyn Ərəblinskinin teatr truppası İrəvana qastrola gəlmiş, ayın 4-də Şəhər klubunda “Bəxtsiz cavan”ı, 10-da “Nadir şah”ı, 18-də “Zorən təbib”i, 25-də isə “Yəhudilər”i tamaşaya qoymuşdu. Ərəblinski tamaşalarda həm baş rolları oynamış, həm də rejissorluq etmişdi. Ərəblinski və onunla Bakıdan gələn digər artistlər İrəvan teatr həvəskarlarına xeyli köməklik etmiş, onlara qrim, bir neçə dəst kostyum bağışlamışdılar. Yunis Nuri xatirələrində yazırdı ki, Hüseyn Ərəblinski İrəvan-Azərbaycan teatrının həyatında silinməz iz qoyub getdi, ondan sonra teatrımızın üzvlərinin sayı xeyli artdı, biz daha həvəslə, şövqlə işləməyə başladığımız[3, 34].

Məşhur aktyor Sidqi Ruhulla 1910-cu il mayın 19-da səyyar aktyor sifətilə İrəvana gəlmiş, yerli həvəskarların iştirakı ilə “Müsibəti Fəxrəddin” tamaşasını səhnələşdirmişdi.

1911-ci il iyunun 3-də Bakıdan İrəvana gəlmiş artist Cəlil Bağdadbəyov yerli həvəskarların iştirakı ilə “Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük” komediyasını tamaşaya qoymuşdur. İyunun 16-da “Ev tərbiyəsinin bir şəkli” vodevili oynanmış, tamaşanın sonunda Azərbaycan muğamları ifa edilmişdi[5, 188-190].

1912-ci ildə Zülfüqar Hacıbəyov yenidən İrəvana gəlmişdir. Noyabr ayında onun rəhbərliyi ilə “Xor xor”, “Kərbəlayi Şükür xalça satan”, “O olmasın, bu olsun” və “Əlli yaşında cavan” operettalarının təsvirlərindən 14 pərdə göstərilmişdir. Noyabrın 22-də “İqbal” qəzeti Z.Hacıbəyovun İrəvana qastrol səfərinə aid xüsusi məqalə dərc etmişdi.

25 mart 1913-cü ildə Əli Məhzun Rəhimzadə və Əsgər Axundov İslam Dram Şirkəti adlı bir şirkətin fəaliyyəti üçün rəsmi dairələrdən icazə almışdılar. Bu şirkət öz ətrafında gənc aktyorları birləşdirirdi. Qısa müddət ərzində şirkətin aktyorları Canpoladovun teatr binasında “Kimdir müqəssir?”, “Pul dalınca”, “Ac həriflər”, “Sevgili övlad”, “Millətpərəstlər, yaxud ürəfa qiyafəsində süfəha” (yəni səfeh - müəllif), “İbrahim bəy, yaxud istibdad qurbanı”, “Aldandılar” əsərlərini tamaşaya qoymuşdular[5, 316-323].

1914-cü il yanvarın 24-də İslam Dram Şirkəti Canpoladov teatrında Jan Batist Molyerin “Zorən təbib”, həmin ayın 31-də Üzeyir Hacıbəyovun “O olmasın, bu olsun”, mayın 16-da Məmmədəli Nasirin “Millətpərəstlikmi, şərəbxorluqmu?” komediyalarını tamaşaya qoymuşdu. İyunun 3-də isə teatr həvəskarları İrəvan gimnaziyasının tələbəsi Vahabova yardım etmək məqsədilə “Sevgili övlad”, “Daşım-daşım” və “Mən ölmüşəm” tamaşalarını göstərmişdilər. Həmin il avqustun 25-də yerli həvəskarlar Çinovniklər klubunda yaralı rus əsgərlərinin nəfinə “O olmasın, bu olsun” tamaşasını, sentyabrın 4-də isə həmin tamaşanı Əli xanın evində “Qızıl xaç” cəmiyyətinin xeyrinə azərbaycanlı qadınlar üçün göstərmişdilər.

İrəvan İslam Dram Şirkətinin aktyorları Yunis Nurinin rejissorluğu ilə 1916-cı il mayın 26-da Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin “Dağılan tifaq” əsərini, iyunun 9-da isə “İran faciələri”ni və “Qız istəmək” məzhəkəsini, sentyabr ayında isə “Arşın mal alan” operettasını tamaşaya qoymuşdular. 1917-ci ildə isə teatr həvəskarları yazıçı Rza Zakinin (Lətifbəyov) “Sultan Əbdülhəmidin xəli” əsərini “Zülm və istibdadın axırı” adı altında səhnələşdirmişdilər.

Göründüyü kimi, 1918-ci ildə daşnakların hakimiyyətə gəlməsinədək İrəvan teatrı sözüün həqiqi mənasında intibah dövrünü yaşamışdır.

Sənətşünaslıq elmləri doktoru İlham Rəhimli İrəvan teatrının 1882-2006-cı illəri əhatə edən yaradıcılıq yolu haqqında “İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrı” adlı əsərində qeyd edir ki, 1918-1920-ci illərdə ermənilər İrəvan şəhərində kütləvi qırğınar törətmişdilər. Bu kütləvi qırğınlardan qaçıb canını qurtara bilən İrəvanın həvəskar aktyorlarının böyük bir qismi, başda Yunis Nuri olmaqla, İranın Xoy şəhərinə mühacirət etmişdilər. Həmin truppə üç

ilə qədər orada qalmış, truppanın üzvləri çörəkpulu qazanmaq üçün müxtəlif işlərdə çalışsalar da, hərdən teatr tamaşaları da göstərmişdilər[6, 15].

1905-1918-ci illər ərzində Azərbaycan teatrının böyük sənətkarları Hüseyn Ərəblinski, Mirzə Ağa Əliyev, Sidqi Ruhulla, Mustafa Mərdanov, Əliqulu Qəmküsar, Zülfüqar Hacıbəyov, Abbas Mirzə Şərifzadə, Ülvi Rəcəb, Mərziyyə Davudova və başqalarının etdikləri qastrol səfərləri İrəvanın mədəni həyatının oyanmasına, yerli aktyorların səhnə yaradıcılığına, teatrın dərnək səviyyəsindən peşəkar teatr səviyyəsinə yüksəlməsinə böyük təsir göstərmişdir. Əvvəllərdə olduğu kimi, yenə də Azərbaycan teatrlarının repertuarında mərkəzi yeri Azərbaycan dramaturqlarının- M.F.Axundovun, N.B.Vəzirovun, Ə.Haqqverdiyevin, N.Nərimanovun, C.Məmmədquluzadənin əsərləri tuturdu[7, 919-921].

1905-1906, 1918-1920-ci illərin qanlı hadisələri mədəniyyətin digər sahələri kimi, İrəvan ədəbiyyatı və incəsənətinə də ciddi təsir göstərmişdir. Ermənilərin 1905-ci ildə, daha sonra 1918-ci ildə törətdikləri vəhşiliklər İrəvanda Azərbaycan mədəni həyatına ağır zərbə vursa da, teatrın fədakar kollektivi bu sənət ocağının inkişafına təkan verməklə yanaşı, tamaşaların bədii səviyyəsini yüksəltməyə çalışırdılar.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Allahverdiyev C.İrəvan ədəbi mühiti. Bakı: Elm, 2010
2. Ağazadə F.Firudin bəy Köçərlinin müxtəsər tərcümeyi-halı. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları.Bakı: Azərneşr, 1925
3. Rzayev S., Yerevanlı Ə. Yunis Nuri. İrəvan, 1980, s. 56.
4. Ризаев С. Азербайджанский театр в Армении: Баку, Издательство Азербайджанское театральное общество, 1963, 109 стр.
5. Kərimov İnqilab. Azərbaycan teatr tarixi. I cild. Bakı: Elm, 2008
6. Məmmədli Q. Azərbaycan teatrının səlnaməsi. I hissə: 1850-1920. Bakı: Azərneşr, 1975. 583 s
7. Rəhimli İ.İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrı. Bakı: El, 2007, 324 s
8. Azərbaycan tarixi: 3 cildə, III cild, Bakı: Az. SSR EA-nın Nəşriyyatı, 1968
9. Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1998-ci il 26 mart tarixli fərmanı // Azərbaycan qəzeti, 27 mart 1998.
- 10.İsgəndərov A. Azərbaycanda türk-müsəlman soyqırımı probleminin tarixşünaslığı. Bakı:Adiloğlu, 2006, 396 s
- 11.Məmmədov İ. İrəvan dəftəri III: teatr tariximizdən səhifələr: deportasiya, qaçqınlıq, mənəvi soyqırımı tarixindən. Bakı: Qismət, 2009, 160 s.
- 12.Rasim Əfəndi. Azərbaycan incəsənəti. Bakı:Şərq-Qərb, 2007, 160 səhifə+112 s

БАБЕК КЕРИМОВ

ГОРОД ИРЕВАН КАК ОДИН ИЗ ЦЕНТРА ЛИТЕРАТУРЫ И КУЛЬТУРЫ АЗЕРБАЙДЖАНА В НАЧАЛЕ 20-ГО ВЕКА

Статья о литературной и культурной жизни города Иреванской в начале 20-го века. Исследования показывают, что театральное искусство, которое было одним из литературной среды города Иреванской был выбран для его богатстве. Великий

азербайджанский театральный деятель Юнис Нури, Мамедзаде Джаббар Мирза, Мустафа Раджабов сыграл важную роль в качестве национальных актеров в набирает популярность Иреванского театральная жизни в начале 20-го века.

Кровавые события в 1905-1905, а также 1918-1920, совершенные армянами оказала значительное влияние в театральной жизни города Ирианской. Несмотря на эти кровавые события, совершенных армянами в 1905 году, затем в 1918 году, театр персонал в городе Ирианской пытались внести свой вклад в развитие театра, а также повысить уровень выступлений.

BABEK KERIMOV

IREVAN CITY AS ONE OF THE CENTER OF LITERARY AND CULTURE OF AZERBAIJAN AT THE BEGINING OF 20th CENTURY

The article is about literary and culture life of Irevan city at the beginning of 20th century. Research shows that theater art which was one of the literary environment of Irevan city was chosen for its richness. The great Azerbaijani theater worker Yunis Nouri, Mammadzade Jabbar Mirza, Mustafa Radjabov played an important role as the national actors in the gaining popularity of Irevan theater life in the early 20th century.

Bloody events in 1905-1905, as well 1918-1920 committed by Armenians had a significant impact in the theater life of Irevan city. Despite these bloody events committed by Armenians in 1905, then in 1918, theater staff in Irevan city were trying to contribute to the development of theater, as well as to raise the level of performances.

Rəyçilər: t.e.n. S.Əliqızı, t.e.d. A.Məmmədov

BDU-nun Mənbəşünaslıq, tarixşünaslıq və metodika kafedrasının 4 sentyabr 2014-cü il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №1).